

ԽԱՅԻԿ ԴԱՉՏԵՆԵՑ

Ռանչպարների Կանչը

30

ՎԱ՛Խ, ԻՄ ԱՍԼԱՆՍ ԿՈՐԱՎ

Մշեցի հին հայդուկներից Գորիսում շատ քիչ մարդ մնաց: Դրանցից մեկը գումակի պետ Հաջի Գևոն էր: Ջորավարի բարկության, վշտի կամ ուրախության պահերին սպայակույտի միակ անդամը, որ համ արձակվում էր նրան մոտենալ Հաջին էր: Ջվարթախոս, կենսախինդ մարդ էր Հաջին, բոլոր զինվորների ու սպաների սիրելին: Տարիքով ծեր էր, ոտքից էլ թեթև կաղում էր, բայց բնավորությամբ ու խառնվածքով երիտասարդ էր: Ելնում էր միշտ առավոտ շատ վաղ, երբ ամենքը քնած էին, և չերքեզկան հագին, թուրը կապած, երկաթակոթ ծխամորճը ձեռքին, շվշվացնելով անցնում էր Գորիսի փողոցներով: Սովորություն ուներ կանգնել Շապինանդի լուսամտի տակ և բարձրաձայն սուլել իր հայդուկային հին երգը, որի ամեն երկու–երեք բառերից մեկը «լոլո» էր:

Այդ առաջին գիշերն էր, որ Անդրանիկը հոգնած քուն էր մտել քարե մսուրում, Մախլուտոյի և իր ձիավոր զորքի մեծ մասի բացակայությամբ:

Առավոտ կանուխ իր պատուհանի տակով անցավ Հաջի Գևոն, բարձրաձայն լոլո կանչելով: Շապինանդը բարկությամբ բաց արավ լուսամուտը և հրամայեց նրան ետ դառնալ:

Հաջին մոտեցավ:

Լսի՛ր, դու քու՞րդ ես, թե՞ հայ:

Հայ եմ, գորավար, և այն էլ մանագկերտցի:

Դու երևի մանագկերտցի քրդերից ես: Ի՞նչ ես ամեն առավոտ լուսամուտիս տակ լուր կանչում: Շարքային հասարակ զինվոր էիր. ես քեզ սպա դարձրի, հետո էլ կարգեցի գորամասի գումակի պետ, որ իմ և գորքի քու՞նը խանգարես քո լուրներով:

Հայդուկ եմ եղել, գորավար, և այդ երգը միշտ իմ շուրթերին է:

Հայդուկ ես եղել: Իսկ մենք քո կարծիքով երկնքի՞ց ենք ընկեր Վարժվիր զինվորական կարգ ու կանոնի: Չերքեզկա և հանկարծ՝ լուր: Հիմա լսիր իմ հրամանը: Մեր քառանիվ սայլերը արագ նորոգվում են. ազգային խորհրդի տղաներին զգուշացրու, որ վաղը վերջին օրն է: Սարգիս Ճեպենճին էր մեր ձիանքը պայտում: Նա հիմա չկա: Գորիսում կամ գաղթականների մեջ շտապ մեկ–երկու պայտառ գտիր, որ գորամասի ձիերը պայտեն: Աղբյուր Սոսեն երկու օր առաջ գանգատվեց, որ իր ձիու պայտերից մեկը մնացել է Որոտանի կիրճում: Հիսնապետ Թորգոմ ի ձիու պայտն էլ ընկած է: Ստուգիր և երկուսի ձիերն էլ պայտել տուր: Մի խոսքով, քո լուրները պակասեցրու և նալերը շատացրու: Կարգադրել էի, որ քաղաքում մնացած գաղթականներին պարեն բաժանեն: Իմացիր, բաժանեցի՞ն, թե ոչ: Ճրագվառոցին կգաս զեկուցելու:

Լսում եմ, գորավար:

Դե, հիմա գնա:

Հաջի Գևոն ամբողջ օրը զբաղվեց գորավարի հրամանը կատարելով: Երեկոյան, երբ շվշվացնելով վերադառնում էր սպայակույտի կենտրոնատեղին, արձանացած կանգ առավ մի տեսարանի առաջ:

Մի աշխույժ խութեցի գետափի կտրած գերաններին գաղթականների մի խումբ շուրջը ժողոված, ոգևորությամբ հեքիաթ էր պատմում,

«Մեքաստացի Մուրադ Սարիղամիշեն անգեն կհասնի Թիֆլիս քաղաք: Գեներալ Նազարկերով նրան կկանչեն իր քով, կասեն. «Մուրադ, մենք օսման թուրքի հետ խալ ու խարզ ենք հիմա: Մեր մեջ կոիվ վերջացած է: Դու կուզես, որ քո և Անդրանիկի պատճառով մեր մեջ նորից կոի՞վ էղնի: Շուտ առ քո սև յափնջին, առ քո սպիտակ ձին ու հեռացիր էստեղից»: Մուրադ կառնի իր սև յափնջին, կհեծնի իր սպիտակ ձին, ինքն էլ քաջ սիրուն տղամարդ կեղևի, կերթա Հյուսիսային Կովկաս: Իր ետևից նորից հեռագիր կգա, թե ավելի հեռու գնա: Մուրադ կերթա կհասնի Հաշտարխան:

Կլսե, որ էդ կողմերը մի կարմիր հրամանատար կա, անունը՝ Վորոշիլով: Զին կրճեն կերթա էդ հրամանատարի քով: Բարև կիտա, բարև կառնեն ու կարմիր հրամանատարին կասեն. «Դուք Լենին փաշի հետ գործ ու գենք եք վերցրեն ազատ կյանքի համար: Մենք լե ռանչպար մարդիկ ենք ու մեր կոիվ աշխարհի բեկերի ու գոռբաների դեմ է, էլ կարելի՞ է տարակուսել, որ ձեզ հետ ենք»: Վորոշիլով կասեն. «Որ էդքան քաջ մարդ ես ու մեր գործին համակիր, մեր ընկեր Ստեփան՝նոս Շահումյան Բաքվի մեջ նեղ տեղ է ընկած: Ել գնա Բաքվի ճակատ»:

Զենք տուր էրթամ:

Վորոշիլով իրեն գենք կտա: Ու Մուրադ նույն օր, ձին տակ, հրացան թևին, կանցնի Բաքվի ճակատ ու կկանգնի Ստեփանոս Շահումյանի կողքին:

Էնի թող էնտեղ մնա, մենք շուղաք տանք Անդրանիկից:

Անդրանիկ, որ կհասնի Աբրակունիս, կնստեն նամակ կըզրեն Ստեփանոս Շահումյանին: Նամակի մեջ կգրեն. «Ես, դարբնի տղա Շապինանդ, Գողթան գավառ և Նախիջևանի գավառ, և Մեղրի գավառ կարմիր դրոշակի տակ առա»: Գի՛շերով կերթա Կոնուք ու իր նամակ անթել հեռագրով կքաշեն Բաքու:

Շահումյան Ստեփանոս կվերու Անդրանիկի անթել հեռագիր ու կքելեն Լենինի քով. թե հալ ու հալբաթ էսպես բան, գորավար Անդրանիկ իր գորքով մեր կողմ անցավ:

Լենին կհարցու. Անդրանիկ ո՞ւմ տղեն է:

Դարբնի տղա է, կպատասխանի Շահում յան Ստեփանոս:

Բարև արա Անդրանիկ փաշին, կասե Լենին: Ու շատ կուրախնա, որ դարբնի տղա Անդրանիկ Նախիջևանի վրա կարմիր դրոշակ է քաշել:

Շահում յան Ստեփանոս կնստի ու նամակ կգրե Անդրանիկ փաշին, թե քո ընկեր սեբաստացի Մուրադ արդեն Բաքու է հասե, դու ինչու՞ ես նստե Աբրակունիս, շուտ վեր կաց արի: Ու էն ժամանակ, որ Շապինանդ կկարդա Ստեփանոսի նամակ և Լենինի բարևներ և կուզե ձի նստել, որ իր գորքն առնի Բաքու Էրթա, կտեսնի իր ձին չկա:

Իմ ձին գողցան, կգոռա փաշան:

Հարյուրապետ Ճեպենճի Սարգիս և հիսնապետ Թորգոմ բժիշկ Բոնապարտի հետ վազելով կիզան:

Իմ ձին ու՞ր է, կհարցու փաշան:

Չգիտենք, քո ձիապանին հարցու: Էստեղ փաշան կհերստի: Մի չափալախ կիտա Ճեպենճի Սարգսին, մի չափալախ կիտա հիսնապետ Թորգոմին, իսկ բժիշկ Բոնապարտը լեղապատառ կփախչի:

Ականչե Հաջի Գևոյին:

Իմ ձին ու՞ր է, կհարցու փաշան:

Ագուլխից վերև ձորի մեջ մի հին վանք կա: Հաջին կհիշե, որ Սեյդավարի կովից հետո գորավարն Ասլանին ուղարկել էր Էդ վանքին պահելու:

Քու ձին տվել ես վանքին պահելու, կպատասխանե Հաջին:

Շուտ մարդ ուղարկե թող բերի: Ես էդ ձիով Բաքու՝ Ստեփանոս Շահումյանի հավարին պիտի Էրթամ:

Հաջի Գևորգն մարդ կուղարկե վանք, բայց դատարկ ետ կգա:

Հեյ վա՛խ, կասե փաշան, մեր վանքերն էլ անսուրբ դարձան: Ու մի չափալախ կիտա Հաջի Գևորգին: Հաջի Գևորգն ցավից երկու ականջ կբռնե ու կգոռա: Էդ գոռոցի վրա ներս կմտնե Սմբատ փաշան:

Իմ ձին ու՞ր է, կհարցու փաշան ու մի չափալախ կիտա Սմբատ փաշին: Դեռ մինչև էդ օր Անդրանիկ փաշան Սմբատ փաշի վրա ձեռք բարձրացրած չկար, Էնքան որ կըսիրեր Էնոր:

Սմբատ փաշեն կասե. «Եկեք Էրթանք Էդ խելոտուկի ձին գտնենք, թե չէ մենք դրա ձեռքից պրծնող չենք»: Ճեպեճի Սարգսին ուղարկեց Գողթան գավառի Վերին Ագուլիս ու Յըղնա, հիսնապետ Թորգոմին՝ Մեյդավար: Հաջի Գևորգն ականջը բռնած շվշվացնելով կերթա Նախիջևանի սարերը: Իսկ ինքը մի քանի սասունցի ծուռ հայդուկ իր հետ առած՝ Մորուք Կարո, Չոլո և Արծիվ Պետո, մինչև Զուլֆա կհասնի: Շատ ման կգան, չեն գտնի: Ճարահատյալ ետ կգան:

Վախ, իմ Ասլանս կորավ, կգոռա Անդրանիկ փաշան ու բարկությունից ամեն մեկին նորից մի չափալախ կտա: Ամենամեծ չափալախ էլի բաժին կընկնի Հաջի Գևորգի ականջակոթին:

Ես լսել էի, որ գաղթականների մեջ բռնաշենցի մի հիանալի հեքիաթ պատմող կա, բայց տեսած չկայի, ասաց Հաջի Գևորգն գերանների վրա նստած մարդկանց մոտենալով: Անունդ ի՞նչ է:

Իմ անունը Ծաղիկ Համբարձում է: Էդ հեքիաթ պատմողը ես եմ:

Քանի՞ տարի է, որ հեքիաթ ես պատմում:

Հա՛ կպատմեմ: Վերջին ասացողի ձեռքից կառնեմ, մեկ երկու նախշ կդնեմ վրեն ու կտամ ինձնից հետո եկողին: Իմ հեքիաթին վերջ չկա:

Հիանալի պատմություն է: Բայց մի բան ասեմ, Համբարձում եղբայր, դեռ մինչև Էսօր Անդրանիկ փաշան ինձ ապտակ տված չկա:

Ինչի դու ո՞վ ես:

Ես Հաջի Գևորգ եմ:

Հեքիաթի մեջ կիտա, դու խաբար չես էղնի: Ուրեմն Հաջի Գևորգ դու" ես: Ես քո լուրն լսել եմ, բայց քեզ տեսած չկայի: Հեքիաթն էլ իմ լուրն է, պարոն Հաջի: Դու քո լուրն առավոտ կշվացնես, ես՝ իրիկվան, ասաց բռնաշենցին բեղի ծայրը մատի վրա բարակ ոլորելով: Ասում ես, փաշան քեզ ապտակ տված չկա: Ինչու Փեթարա Ախոն քեզնից պակա՞ս տղամարդ էր, որ նրան ապտակ տվեց: Էդ էլ հո հեքիաթ չէ: Ախոն ի՞նչ իրավունք ուներ խեղճ անգեղակոթցու առվույտը տանիքից ցած թափել: Կամ Սմբատ փաշա՞ն էր պակաս տղամարդ, որ նահանջ տալու համար արժանացավ Շապինանդի ապտակին: Էդ բոլորը փաշան արել է Հայաստանի պատվի համար, իմ ու քո պատվի համար: Քանի որ

խոսքը տեղն էկավ, մի կարճ բան պատմեմ, մինչև Անդրանիկի ձին գտնենք: Խուրեցի Սալիմ աղեն իր քոլոզը տարավ դրեց ճամփի մեջտեղ: Շաքիր իշեց տեսավ ճամփի վրա իր դուռնանի քոլոզն է դրված: Կարծելով թե Սալիմն սպանվել է, նշան բռնեց նրա քոլոզին:

Դու իմ քոլոզին զարկեցիր, ուրեմն ինձ զարկեցիր, բռնաց Սալիմ աղեն ու զարկեց սպանեց իր քոլոզի վրա նշան բռնողին: Հիմա դու իմ հարցին պատասխան տուր, պարոն Հաջի, մեր ազգության պատիվ մի քոլոզի չա՞փ էլ չկա, որ Անդրանիկ փաշեն նրա վրա նշան բռնողին անպատիժ թողնի, կամ նրա տանիքի բարդոցը քանդողին մի ապտակ չտա: Հիմա ջուղաբ տանք Անդրանիկի ձիուց:

ԵՐԵՔ ԲԱՂԱՐՁ

Ծաղիկ Համբարձումը փաթաթեց մի գլանակ և շարունակեց.

Լուսադենին Շապինանդ Մորուք Կարոյին, Չոլոյին և Սաֆար–Պետոյին ուղարկեց սասունցոց պոլկ, իսկ ինք հազավ ախոռապետի շոր ու մի փոքրիկ ձիակապ առնելով, մեն-մենակ ընկավ ճամփա: Հազար ձի խրխնջար, Անդրանիկ իր ձիու խրխնջոց կշոկեր հազարի միջից: Հազար ձի անցնելու ճամփով՝ գիտեր թե իր ձիու կճղակի տեղ որն է:

Վեց օր, վեց գիշեր ման եկավ: Յոթերորդ օրվա հրամկային տեսավ մի մարդ ելավ ցախուտից, ետևից մի սել անտառափայտ քաշ տալով: Մոտեցավ, հարցրեց.

Էդ փայտ ու՞ր կտանես:

Վաճառելու:

Անտառի մեջ ձի կամ ձիու հետք տեսա՞ր:

Ոչ ձի տեսա, ոչ ձիու հետք, պատասխանեց փայտավաճառ գյուղացին:

Վա՛խ իմ Ասլանս, ու գլխին զարկեց փաշան: Խոսքը բերանին տեսավ կողքի չեչոտ սարով մի ծեր մարդ կերթա՝ ետևը համետած մի ձի, վրան քառսուն փութ աղուն բարձած: Զիու տեսք վագրի էր, ոտքեր բարձր ու բարակ:

Ասլանն էր:

Ճնլվեց Անդրանիկի սիրտ իր նժույգին Էդ վիճակի մեջ տեսնելով:

Հեռվից ձեռքով արեց ու հեկիկ վազեց: Գյուղի ճամփին բռնեց ծերունուն:

Բարև, մեծ ախպեր:

Բարին արևդ, փոքր ախպեր, ինչի՞ ձեռքով արիր: Ձի՛ն, ձի՛ն ափսոս է: Ինչի՞ ես վրեն համետ դրել:

Բա համետն ինչի՞ վրա դնեմ:

Չէ որ դա Շապինանդի ձին է:

Դու Շապինանդի ի՞նչն ես:

Ես նրա ախոռապետն եմ:

Շապինանդն ախո՞ր ունի, որ ախոռապետ ունենա, պատասխանեց
զանգեզուրցին: Նրա բարձր մի ժեռ քար է ու ձիու սանձը միշտ բռնի մեջ: Մեր
փաշան ոչ տուն ունի, ոչ ախոռ:

Էդ մեկը դու ճիշտ խոսեցիր: Բայց էդ պուտ-պուտ խալերով գրաստը նրա ձին է,
ու քոլ փոքր ախապերն էս մի շաբաթ է սար ու ձոր ընկած դրա ետևից ման կգա:
Եկ էդ բեռն ու համետը վրայից ցած առ ու իմ հրեղեն ձին տուր տանեմ:

Ի՛նչ ասացիր: Հրեղե՛ն: Էս քոստ ձի՞ն է հրեղեն, զարմացավ ծերունին: Մի էս
շրջանի գյուղերը ման արի Ագուլիս, Յոնա, Փարագա, տես թե մարդիկ ինչ հրաշք
են տեսել: Փաշեն նստել է ձին: Ձին խրխնջացել է ու առջևի ոտքերը
բարձրացնելով էնպես է զարկել Խոյ քաղաքի պատերին, որ պատը մեջտեղից
ճղվել է, ու ինքն ու իր ձին մտել են ներս: Ծուխն ու մուխը, ձիու խրխինջն ու թոփի
ձենը խառնվել են իրար: Ա՛յ, դրան կասեն փաշա, դրան կասեն հրեղեն ձի: Իսկ
դու եկել աչք ես տնկել էս քոստ գրաստին:

Մեծ ախապեր, սա Շապինանդի ձին է, ես եմ կորցրել, ես էլ պետք է գտնեմ: Էս
ձին մի ասորի ցեղապետ է նրան նվիրել Սասնա սարի վրա և անմահական է,
որովհետև հրեղեն ձիու շունչ է դիպել նրան:

Հիմա էլ անմահակա՞ն դարձավ:

Հրեղեն է և անմահական:

Քո փաշեն հիմա որտե՞ղ է:

Քնած է վրանի տակ:

Փոքր ախապեր, կամ դու ես գիժ, կամ ինձ ես գժի տեղ դրել, նեղացավ սարեցին:
Շապինանդն հիմա Խոյ քաղաքի թագավորի թախտին նստած իր շորերն է թափ
տալիս գնդակներից: Սմբատ փաշեն էլ թագավորի նալբանդին կանչել է, որ նրա
ձիու մաշված պայտերը փոխի: Էս ինչ ժամանակ է, որ ազգի հերոսն հանգիստ
քնի վրանի տակ:

Դու էդ հեքիաթը սարքեցիր, որ տիրանաս փաշի ձիուն, ասաց ախոռապետը: Ճիշտ է, որ Շապինանդը կռվով հասել է մինչև Խոյ և Սեյդավար, բայց նա ամենևին փափագ չունի թագավորի թախտին նստելու: Նա թշնամի է թագավորներին և ինձ շտապ ուղարկել է իր ձին գտնելու, որ նստի Բաքու էրթա: Էդ փաշա ասածդ շատ հասարակ մարդ է: Օր է եղել, որ մենք միասին նույն մսուրի մեղ ենք քնել և տանտերը ինձ ավելի մեծ պատիվ է տվել, կարծելով թե Շապինանդը ես եմ:

Սու՛տ է, որ դու նրա ախոռապետն ես: Սու՛տ է, որ մի ասորի ցեղապետ է Էդ ձին տվել նրան: Եթե նա էլ քեզ պես մի հասարակ ծառա է, ուրեմն էլ ի՛նչ փաշա, բարկացավ զանգեգուրցին ու ձին շարժեց առաջ:

Կճղակների տեղերը տես, բոլորովին տարբեր է ուրիշ ձիերի ոտնատեղերից, բոռաց ախոռապետը ետևից կռանալով և ցույց տալով ձիու մանրիկ թարմ հետքերը գետնի վրա:

Հիմա էլ կճղակներին կաա՞ր: Ո՞վ է Էդ ձևով ձիու տեր դարձել աշխարհի վրա, հերստտավ զանգեգուրցին ու սկսեց նոր երդումներով հավատացնել, որ ինքը Էդ ձին առել է մեղրեցի մի շինականից, սա էլ իր հերթին առած է եղել նախիջևանցի մի ձիավաճառից:

Ախոռապետի և ծերունու վեճի վրա շատ մարդիկ հավաքվեցին գյուղաճամփին:

Է, աղեկ, որ անհավատ ես, եկ Էսքան մարդու առջև դու էլ կանչիր Ասլան ջան, ես էլ կանչեմ, տեսնենք որի կանչին ձին պատասխան կտա: Ում կանչի վրա խրխնջաց՝ ձին նրանն է, առաջարկեց ախոռապետը:

Զանգեգուրցին համաձայնեց ու նրանք հերթով դիմեցին ձիուն: «Ասլանս, Ասլանս», կանչեց սարեցին, բայց ձին նրա կանչին անտարբեր մնաց: Շապինանդը դիմեց նրան իր սովորական փաղաքշական ձայնով. «Ասլա՛ն, Ասլա՛ն»: Զին ականջները սրելով բոլորի առաջ բարձր խրխնջաց:

Հիմա համոզվեցի՞ր, որ սա Շապինանդի ձին է, հարցրեց ախոռապետը:

Համոզվեցի, ախպեր, բազմության առաջ երկու ձեռքը վեր բարձրացնելով իր պարտությունը խոստովանեց ծերունին:

Բայց ես քեզ առանց գրաստի չեմ թողնի, հուսադրեց ախոռապետը: Գնանք մեր գումակը և ուզածդ ձին վերցրու: Մի քիչ էլ կանխիկ դրամ կտամ:

Կանխիկ դրամը հիմա տուր:

Ինձ մոտ դրամ չկա: Սասունից մինչև Էստեղ գանձի փոխարեն իմ ձեռքի մեջ միայն էս ձիու դատարկ սանձն է եղել:

Ջանգեգուրցին Ասլանի վրայից կվերցնի բեռն ու համետը: Ախոռապետը կհեծնի ձին:

Ո՞վ է Էդ մարդը, կհարցնի անթացուպին հենված մի հայ զինվոր, ճեղքելով բազմության շարքը:

Շապինանդի ախոռապետն է, կպատասխանեն ներկաները:

Ոչ, դա ինքը Անդրանիկ փաշան է: Նա ծպտված է ախոռապետի շորերով, կբացականչի զինվորը և հիացմունքից ու զարմանքից առաջ կգա զինվորական գլխարկը նրա ետևից հանելով: Ես նրա առանձին հարվածող գործի մեջ էի: Իմ վերքը Խոյի ճակատամարտին ստացա:

Էդ խոսքի վրա բոլորը իրենց գլխարկներ կհանեն և շուտ կգան ձիավորի կողմը, որ մոտիկից տեսնեն նրան: Բայց Շապինանդն արդեն Ասլանի ականջը մտած կբարձրանար սարով:

Ճամփան ձորնիվեր գառիթափ ու ցից կերթար: Էդ ձորի փորի մեջ մի ուրիշ ձոր կեղնի: Էդ ձորի մեջ էլ մի պստիկ ձոր: Կքշե ձին ու Էդ նեղ ու ցից ճամփով կելնի վեր: Էդ սարի վրա յոթ ճամփա կբացվի իր առաջ: Կմոլորվի ձին, չգիտի ո՞ր ճամփով էրթա: Ետ ու առաջ կերթա կգա ու կգլորվի կընկնի առաջին մեծ ձորի փորի մեջ: Էստեղ Անդրանիկի ուշք կերթա, թամբից կպատի ցած: Երկու ալրոտ տղամարդ ձորի միջից վազելով կգան կբռնեն թևից: Կասեն՝ այ մարդ, ինչ պատահեց քեզ, ինչու պատար ցած: Կասեն՝ հազար ձի խըրխնջա, ես իմ ձիու

խրխինջ կշռկեն հազարի միջից: Հազար ձի անցնի սարով, ես կերթամ կկանգնեմ իմ ձիու կճղակի վրա, բայց էս սարի կողեն յոթ ճամփա բացվեց իմ առաջ: Ես ու իմ ձին մոլորվեցինք, չգիտենք, թե ո՛ր ճամփով էրթանք: Էդ մարդիկ ջաղացի առվից ջուր կբերեն կցանեն Իր վրեն. ուշքի կգա: Կասեն՝ դու ո՞վ ես: Կասե՛ ես Անդրանիկ փաշեն եմ, Բաքու՝ Շահումյանի հավարին կերթամ:

Ծեր ջաղացպանը Շահումյան Ստեփանոսի Բաքվի ընկերներից կեղնի: Երեք բաղարջ կեփե կդնե Անդրանիկի խուրջին մեջ, կասե՛ Էդ յոթ ճամփից երեք ճամփեն աջ կողմի թող, երեք՝ ձախ կողմի, ու մեջտեղի ճամփով քելե: Բաքվի ճամփեն Էդ է:

Անդրանիկ խուրջինը երեք տաք բաղարջով կկապե թամբին ու Ասլանին հեծնելով կհասնի Բեստ: Բեստի մոտ նամակ կգա Բաքվից, որ Շահումյան Ստեփանոս և իր քսանհինգ ընկերներ սպանված են: Շապինանդ էստեղ կընկնի թամբին ու կիլա–կիլա ու կբարձրանա սարով: Մեկ էլ էն կտեսնի, որ կանգնած է Փարագա գյուղի ձորի գլխին, անտառի մոտ: Ով, տեր աստված, կասե, ես, որ Մելիմից Վայոց ձոր իջա, արտ ու անտառ կանաչ էր, մրկա ցորենն լե հասավ՝ ես դեռ Քաջարանի ճամփին եմ: Փարադաշտի կողմից մի սև ագռավ կգա ու կնստի էն ծառի վրա, որի տակ Անդրանիկի ձին էր կանգնած:

Յաման, անծեղ, աստծո հավորի՛կ, կասե, Էդ ինչ սև թուղթ է սպիտակ կտուցիդ մեջ:

Խոսք բերանին՝ թուղթը կընկնի ձիու մեջքին, անծեղ կթոնի կերթա: Մեկ էլ էն կտեսնի Անդրանիկ, որ ընկած տեղը սևցավ:

Ջին իմաստուն էր, դարձավ ասաց, Հեյ վա՛խ, Շապինանդ, քո ընկեր Մեքաստացի Մուրադ սպանված է, ու իր գորք էնոր տարե թաղել է Արմենիքենդ գերեզմանատուն:

Շապինանդն էստեղ վշտից ձիու վրա շուռ կգա: Խուրջին կպոկվի թամբից, ու բաղարջներ վերևից կգլորվեն ձոր:

Ողորմի, հագար ողորմի բոլոր անմեղ սպանվածների հոգուն, աստված ձեր անդարձին դարձ ի տա, դուք էլ, որ անմեղ եք՝ հասնեք ձեր մուրազին:

Ճրագները հանգչում էին, երբ Հաջի Գևոն ներկայացավ Շապին անդին:

Կարճ գեկուցիր:

Քառանիվ սայլերը վերանորոգված են, փաշա, բոլոր ձիերը պայտված են:
Հեծելագորը կազմ ու պատրաստ է վաղվա համար:

Գաղթականների մոտ եղա՞ր:

Եղա, փաշա: Նրանք գետափի գերաններին նստած հեքիաթ են պատմում ձեր մասին:

Հեքիա՞թ: Մեր ժողովուրդը սիրում է խալիչա գործել: Երկնքից քանի՞ խնձոր ընկավ:

Երկնքից ընկավ երեք բաղարջ: Մեկը Լենինի, մեկը Ստեփանոս Շահումյանի, իսկ մյուսը՝ մեզ բոլորիս համար:

Քեզ բաժին չմնա՞ց:

Իմ բաժինը մի ապտակ եղավ, որ տվել ես ինձ հեքիաթի մեջ:

Հիմա դու իրավունք ունես լուր կանչելու. դե կանչիր:

Լո լո, լո լո, լո՛...

ԳԻՔՈՆ

Գորիսի հրապարակի վրա շարված էր ձիավոր գորքը: Կանգնած էր հոգևոր դասը և ժողովուրդը:

Չանգեգուրի հայ կանայք կարմիր դրոշակ էին գործել Անդրանիկի գորքի համար: Ոսկեթել ծոպերով մետաքսե կրտորի վրա ասեղնագործված էր

«Հայկական առանձին հարվածող գործնաս»:

Անդրանիկը դրոշակը ընդունելով ամենատարեց կնոջ՝ գորգագործ Սուլթան քաջու ձեռքից՝ ասաց. «Մինչև հիմա շատ դրոշակներ են նվիրված, որոնք բոլորն էլ խորհրդանիշ եղած են ավերի, ջարդի և դժբախտության: Կուգեի, որ սա վերջին դրոշակը լինե, որ հայ մայրը կուտա իր որդուն՝ նրան դեպի կովի դաշտ քաջալերելով: Կմաղթեմ, որ սա նշանակ լինի հաջողության և խաղաղության: Ես այս փառապանծ դրոշակը վերցնում եմ խոր գիտակցությամբ և զգացումով, նախ և առաջ մեր պատմության, մեր ապագա սերունդների Հայաստանի առաջ, նաև համայն Միսիանի և Գորիսի հայության առաջ: Հավատացած եմ, որ ապագային, երբ երկիրը խաղաղվի, նրանք պիտի օրհնեն ահա այս օրը և այս դրոշակը»:

Մեր հանդիսավոր արարողությունից հետո ձիավոր գործը կարմիր դրոշակը քարձր ծածանելով սրընթաց առաջացավ քաղաքից դուրս: Մութը կոխած էր, երբ Խնձորեսկի վերևով հեծելագործը հասավ Տեղ՝ Գորիսի վերջին գյուղը:

Ցից անդունդ էր Ջապ ձորը, ապառաժ ու լերկ:

Շապինանդը գործը քաշել էր այդ ձորի մեջ և հեռադիտակը ձեռքին, թնդանոթի կողքին կանգնած հրամայում էր հերթական համազարկը տալ, երբ սպիտակ պաստառով մի ավտոկառք երևաց ձորի հինավուրց կամուրջի մոտ:

Երեք ձիավոր փութացին դիմավորելու:

Նրանցից մեկը շուտով ձին քշեց եկավ և հայտնեց, թե անգլիացի մի գնդապետ է եկել հաշտության բանակցության համար:

Անու՞նը:

Գիբոն:

Սպայակույտի անդամները առաջարկն ցին շտապ կարգի բերել վրանը:

Շապինանդի վրանը հաստատված էր կրակի առաջին գծի վրա, մի հսկա ժայռի կողքին: Վրանի առաջ փողփողում էր Գորիսի հայ կանանց կարմիր դրոշակը:

Հաջի Գևորգիս և հիսնապետ Թորգոմը շտապով մի քանի գորգեր պարզեցին վրանի մեջ, բարձ դրին և իրեն խնդրեցին, որ շքեղ երևույթով երևա օտար զինվորականին, և նրբան ներս հրավիրի շենքին կանգնած:

Աղեկ, աղեկ, այդքան գիտենք, դուք ձեր գործին նայեցեք, ասաց Անդրանիկը: Նա հագավ իր զինվորական համազգեստը, պատվանշանները կախեց, մագերը սանրեց դեպի ետ, ինչպես անում էր սովորաբար, բեղի ծայրերը ոլորեց և ելավ դուրս անգլիացի գնդապետին դիմավորելու վրանի առաջ:

Սպիտակ դրոշակը անցավ կամուրջը և հասավ ճանապարհի այն կետը, որ ամենամոտն էր վրանին: Այդտեղ երկու վաշտ հետևակ և ձիավոր էր շարված իբրև պատվո պահակ:

Գնդապետը իջավ կառքից: Շապինանդի թարգմանը նրան ընդունեց և խոնարհ կանգնած զինվորների առջևից անցկացնելով, ուղղվեց դեպի վրան:

Ջապողի ձորը, որի երկինքը ամբողջ գիշերը կարմրած էր գորամասի խարույկների կրակներից, դեռևս հանդարտ ծըխում էր: Ճանապարհի ամբողջ երկայնքով հայ զինվորները փոսերի մեջ և ժայռերի տակ ինչ–որ բան էին խանձում կրրակների վրա:

Այդ ի՞նչ են անում, զարմացած հարցրեց գնդապետը:

Յորեն են խանձում հացի տեղ ուտելու համար:

Ուրեմն այս տեսակ հաղթություն տանող հայ զինվորը այս ապրուստի՞ն է դատապարտված:

Այո:

Իսկ եթե մեր զինվորների ապրուստը ունենային, ինչե՞ր կարող էին անել:

Հայոց գորավարը իր վրանի առաջ բարի գալուստ մաղթեց գնդապետ Գիբոնին և հրավիրեց ներս մտնել, ուր, իհարկե, ոչ սեղան կար, ոչ աթոռ, բայց միայն գետնին պարզած գորգեր և մեկ–երկու բարձ՝ ծալապատիկ նստելու համար:

Միջահասակ, նիհար կազմվածքով և անշուք արտաքինով մի գինվորական էր հաշտության բանակցությունների համար եկողը: Շապինանդը նրա համեմատությամբ շքեղ երևույթի և տարագի մեջ էր: Հայ գորավարի հայացքը խրատություն էր արտահայտում, բայց աչքերի մեջ գվարթասիրություն և բարենտություն կար: Գիբոնը հասկանում էր, որ իր դեմ կանգնած է մի երևելի հայ գինվորական, որ վերջին պահին Նախիջևանի գավառի հայտարարել էր Ռուսաստանի հանրապետության անբաժանելի մասը, գործակցության մեջ մտնելով Կովկասի կարմիր կոմիսար Ստեփան Շահումյանի հետ և իր գորամասը դնելով Սովետների իշխանության տրամադրության տակ: Երկուսն էլ մի պահ շեշտ նայեցին իրար և պատրաստվեցին նստել:

Անդրանիկը նստեց ծալապատիկ, ոտքերը սապոգներով արագությամբ տակը ծալելով: Անգլիացին սովոր չէր արևելյան այդ վարժությանը և բավական չարչարվեց, մինչև որ իր երկար չոր սրունքները մի կերպ դասավորեց նույն դիրքով:

Երկուսի մեջտեղ նստեց թարգմանը:

Զորավար Գիբոնը սկսեց պարզել իր գալու նպատակը: Ասաց, որ ինքը գալիս է Բաքվից, դաշնակից զորքերի ընդհանուր հրամանատար Թոմսոնի կողմից: Նամակ են բերել և եկել են հայտարարելու, ասաց նա, որ դաշնակիցները հաղթությունը շահած են և գերմանացին ու թուրքը պարտված են չարաչար: Զինադադար է, հետևաբար պիտի խնդրեի, որ դադարեցնեիք կրակը և զենքը վայր դնեիք առանց մի թիզ այլևս առաջ շարժվելու: Թոմսոնը հայ գորավարից պահանջում էր կասեցնել առաջխաղացումը և կանգ առնել այնտեղ, որտեղ այդ հրամանը կհասնի տեղ: Զինադադարի խախտումը ձեր կողմից թշնամական ակտ պիտի նկատվի դաշնակիցների դեմ և հետևաբար ձեր դեմ պիտի գտնի դաշնակիցն երի միացյալ դիմադրությունը:

Անդրանիկը հապճեպով կտրեց նրա խոսքը:

Իսկ մեր հաշիվները:

Ձեր հաշիվները պիտի պարզվեն հաշտության սեղանին, խաղաղ և արդար կերպով, որին դուք արժանի եք ձեր անհուն գոհաբերությամբ:

Հայ գորավարը թարգմանչի թևը մշտելով՝ ասաց.

Ըսե իրեն, որ ես դիվանագիտություն շատ չեմ հասկնար և շատ ալ վստահություն չունեմ, բայց սիրով կընդունեմ գինադադարը, պայմանով, որ խոստումները կատարվեն:

Քիչ վերջը գինադադարի փողեր հնչեցին երկու ճակատից: Պարտված թշնամին գոհ էր, հաղթանակած հայր՝ տխուր:

Սրակները մարեցին Ջապողի ձորում և վրանը ծավկեց:

Իսկապես, այս ի՞նչ տարօրինակ շեփորներ են և ինչու են իր գինվորները այդքան հուսաբեկ կանգնած:

Անդրանիկը ձեռքի մեջ ամուր սեղմել էր ընդհանուր հրամանատարի նամակը: Աչքերի մեջ տագնապ և հուսահատություն կար: Դաշնակիցները, որոնց հաղթանակին այնքան նպաստել և սպասել էր ինքը, մի անգամ ևս պիտի ի դերև հանեին հայ ժողովրդի հույսերը:

Գնդապետ Գիբոնի հետ Ջապողի ձորից Գորիս վերադառնալով, նա հյուրանոցի սրահի մեջ բաժակ բարձրացրեց ի պատիվ անգլիացի հասարակ գինվորների և նրանց ծնած մայրերի, սակայն բաժակաճառի վերջում չկարողանալով իրեն զսպել, ոտքի ցատկելով և ճակատի երակները ուռած, աչքերը բոցարձակ և ամբողջ մարմինը զայրույթից դողահար, իր ցասկոտ արհամարհանքը նետեց հարստահարիչների երեսին.

Գնացեք և ասեք բրիտանացիներին, նաև ձեր թագավորին ու թագուհուն, թե այսօրեն սկսյալ ես իմ ձեռքերս ավանում եմ դաշնակիցների հետ ունեցած իմ բոլոր գործարքներից: Ինչ օժանդակություն որ ստացած եմ նրանցից, պիտի վերադարձնեմ իմ գորքի ձիերը Երևանի շուկայի մեջ աճուրդի հանելով: Դուք ինձ հրաման բերեցիք, որ դադարեցնեմ կռիվը և սպասեմ խաղաղության վեհաժողովի կարգադրություններին: Սակայն ի՞նչ երաշխիք: Այս

պա՛տերագնում հայերը քաջաբար կռվեցին Թուրքիայում, Կովկասում, Պարսկաստանում և հեռավոր Միրիայում, մեծ ծառայություններ մատուցելով դաշնակից բանակներին: Միայն ռուսահայերը տվեցին երեք հարյուր հազար զինվոր, իսկ Տաճկահայաստանը կոտորվեց, բնաջնջվեց, մեղադրվելով ձեր դաշնակիցը լինելու մեջ: Եվ այսօր, երբ դուք հաղթել եք, թույլ եք տալիս, որ երկրի երեսից անհետանա մի հինավուրց քրիստոնյա ժողովուրդ ձեր փոքրիկ դաշնակիցը: Դուք փաստորեն շարունակում եք օսմանյան պետության սկսած հայաջնջման գործը: Դուք արգելեցիք մեզ կռվելու մեր երկրի և մեր կյանքի համար, սովամահության ամոթալի վախճանին դատապարտելով մեզ: Ձեր աչքով տեսաք իմ զինվորների ծանր վիճակը Ջալոդի ձորում: Մարդակերի սառնասրտությամբ ամենուրեք սկանատես եղաք, թե ինչպես իմ ժողովուրդը սովից լռելյայն մահանում է Տաթևի վանքի և Գորիսի պատերի տակ: Ես ցարդ հավատարիմ եմ մնացած դաշնակիցներին ու համբերությամբ սպասել եմ մեր փրկությանը, բայց այլևս անկարող եմ տոկալ մեր դատի հանդեպ ցույց տրված այսքան անարդարության: Զինադադարի շեփորները հնչեցին: Բայց ինչու՞ իմ զինվորը այսքան անհաղորդ է հաղթանակի շեփորին: Հաղթանակած զինվոր և այսքան տխու՞ր: Եթե դուք ինձ ըսեք, այո՛, եթե նույնիսկ աստվածն ալ ինձ ըսե, թե իմ ցեղիս հանդեպ արդարություն կա, ես պիտի ժխտեմ այդ իր ներկայության իր երեսին բռնալով:

Լի բաժակը խնջույքի սեղանին թողած, Շապինանդը վրդողոված դուրս եկավ Գորիսի հյուրանոցից և հրապարակը կտրելով շարժվեց դեպի գետափ: Գնում էր բարկացած շա՛րունակելով իր մեղադրանքը. տո, ես ձեր կեղծ մարդասիրությունը, ձեր քրիստոնեությունը, ձեր դիպլոմատիան...

Գետափի մերկացած ծառերի տակ ծվարած էին գաղթական ընտանիքներ: Մեկը Մոսե Իմոն էր իր իշխանական կնոջ և աղջկա հետ: Մյուսը խութեցի Ծաղիկ Համբարձումն էր: Կարպետն ու ներքնակը շալակին, թիակը ձեռքի մեջ, մի քարի վրա տխուր նստած էր ջրտուքվար Ֆադեն:

Երևի դարձյալ հեքիաթ էին պատում: Նայեց նրանց, գլխով լուռ բարևեց և անցավ: Մոտեցավ դիմացի բարձր ժայռաբեկորներին, արմունկը դրեց մի քերծի և հիշեց երեք տարի առաջ Պյատիգորսկում արտասանած ճառը.

«Հայերն ի՞նչ են սպասում ապագայից: Սպասում են շատ բան: Միայն գալիքունն է նրանց կյանքը... Ամեն ինչ Ռուսաստանի վրա է դրված: Հայ ժողովուրդը նրան է վստահում իր ճակատագիրը: Մենք հայերս չենք ունեցել այլ ձգտումներ, քան այն, ինչին ձգտել է Ռուսաստանը: Վայ այն հային, ով փորձ կանի Ռուսիո դռները փակել մեր առաջ: Մեր միակ բարեկամը Ռուսաստանն է: Ամեն ինչ գալիքի մեջ է: Մեր ժողովրդի խնդիրն է այժմ, ինչպես և բոլորինը, ջախջախել ներկա պատերազմի հանցագործին: Միայն գերման իմպերիալիզմի դիակի վրա հնարավոր է կայուն խաղաղություն, որը որպես կենաց ջուր ավերակներից կվերակենդանացնի և Հայաստանը»:

Ահա և այդ գալիքը: Գերմանիան ջախջախված է: Իսկ ո՞ր է Հայաստանը: Սասունցի Ֆադեն Խտանա կածից մինչև Գորիս է շտապել: Ա՞յդ էր իր երագած Հայաստանը:

Լո-լո-լո՛ իր թիկունքում հնչեց ծանոթ եղանակը:

Հաջի Գևոն էր: Տեսնելով, որ Շապինանդը վրդովված դուրս եկավ հյուրանոցից, նա նույնպես լքել էր խնջույքի սեղանը և աչքը հեռվից գորավարի քայլերին պահած, աննկատելի եկել-թառել էր նրա թիկունքի քարաբուրգին:

Անդրանիկը ետ նայեց, ժպտաց և նրան իր մոտ կանչեց. Աղբյուր Սոսեին ասա, որ ինքը գաղթականների հետ պետք է մնա Գորիս, մինչև ճանապարհները բացվեն, իսկ գորամասը պետք է շարժվի: Գումակը կարգի բեր և ձիերից մեկը պատրաստ պահիր գնդապետ Գիբոնի համար: Վաղը մեկնում ենք:

Լսում եմ, գորավար, պատվի առավ Հաջի Գևոն և «լոլոն» շարունակելով շտապեց գորքի մոտ: